

TROUW AAN KONING EN VADERLAND

Het leven van Hendrik ten Broek

*Van militair uit Brummen bij de Zevende Afdeling
Infanterie en Noord-Brabantse Schutterij tot
Opziener der Jacht en Visserij in Voorst*

FIGUUR 1 MESSING BOLLE UNIFORM-KNOOP VAN DE ZEVENDE AFDELING INFANTERIE (METAALDETECTEREN.NL).

OP 13 JANUARI 1819 WERD BEPAALD DAT ALLE AFDELINGEN INFANTERIE 1 T/M 17 GENUMMERDE UNIFORMKNOPEN MOESTEN DRAGEN. VOOR DE OFFICIEREN WAREN DIT VERGULDE KNOPEN EN VOOR DE ONDEROFFICIEREN, KORPORAALS EN MANSCHAPPEN MESSING KNOPEN.

AFBEELDING VOORKANT: AQUAREL VAN HET ECHTPAAR HENDRIK TEN BROEK EN BERENDINA WEENINK (ONBEKENDE SCHILDER, CA. 1835, COLLECTIE G. PUT).

AFBEELDING VORIGE PAGINA: TAFEREEL UIT DE TIENDAAGSE VELDTOCHT TEGEN DE IN OPSTAND GEKOMEN BELGEN, AUGUSTUS 1831, (WOUTER VERSCHUUR (1812-1874), 1831 – 1835, COLLECTIE RIJKSMUSEUM).

© Copyright 2024 A.K.R. Waanders, Lochem.
Tweede volledig herziene druk

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the publisher.

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/ of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden op copyright te voldoen. Wie toch aanspraak meent te maken op copyright wordt verzocht schriftelijk contact op te nemen met de uitgever onder e-mailadres: Bataafse-Armee@planet.nl.

ISBN: 978-9-4650-1998-7

Vormgeving: A.K.R. Waanders
Uitgever: Bravenewbooks/Waanders
Druk- en bindwerk: Bravenewbooks

Inhoudsopgave

Inleiding	6
Ten Broek in Brummen	11
Oorsprong	11
Brummen	14
Sint-Pancratiuskerk	18
Gezin en werk	20
Huis, haard en school	28
Zevende Afdeling Infanterie	43
Dienstplicht	43
In garnizoen te Deventer	51
Najaarsoefeningen	64
Remplaçant	70
Reorganisatie	75
Belgische revolutie in 1830	85
Aanleiding	85
Naar Maastricht en Brussel	90
Naar Antwerpen	94
Dood en verderf	98
Grave	106
Revanche	113
Opbouw van het leger	113
Aanloop tot de veldtocht	120
Kamp Rijen	123
Tiendaagse Veldtocht	131

Rustiger vaarwater	144
Noord-Brabantse Schutterij	144
Gedecoreerd in Gorinchem	148
Cholera Morbus.....	160
Dienstreizen en Verlof.....	166
Helden van 1832.....	172
Bergen en dalen.....	177
Gepasporteerd in Voorst.....	185
Huwelijk.....	185
Uit dienst.....	193
Huis en erf.....	195
Opziener der jagt en visscherij	206
Laatste jaren	222
Besluit	228
Lijst met geraadpleegde literatuur.....	235
Bijlagen	240
1. Bezit van Willem Arents ten Broeke en Derkjen Klaassen Noorman over 1792-1804	240
2. Certificaat Nationale Militie.....	241
3. Naamlijst der hoofdofficieren, die achtereenvolgens de bataljons van de Zevende Afdeling hebben gecommandeerd ten tijde van Hendrik ten Broek zijn dienst (1821 – 1835)	242
4. Naamlijst der officieren van de Zevende Afdeling, deel genomen hebbende aan de krijgsverrichtingen van 1830	243
5. Het veldmobiele leger op 1 augustus 1831.....	245
6. Sterktestaat op 10 april 1833 van het eerste bataljon Noord- Brabantse Schutterij	248

7. Monsterlijst vierde compagnie, eerste bataljon 3 april 1833 en 6 mei 1834 (alleen officieren & onderofficieren)	249
8. Gereconstrueerd paspoort	251
9. Verkoopbeschrijving Inboedel.....	252
Lijst met figuren	253
Noten	256

INLEIDING

Niets is zo betoverend als het afdalen in het mysterieuze doolhof van onze voorouders. Sommigen beginnen hun reis door de tijd door hun directe afstamming te onderzoeken, van vader tot vader tot vader, terwijl anderen zich storten op de zoektocht naar talloze nakomelingen van verre voorouders. Er zijn zelfs avonturiers die vastberaden zijn om alle voorouders te identificeren, zowel aan vaders- als moederszijde. Het moment waarop je de primaire gegevens van een voorouder in handen hebt, zoals naam, beroep, geboorte-, trouw- en sterfdatum en -plaats, markeert het begin van een intrigerende ontdekkingstocht.

In de wereld van voorouderlijk speurwerk zijn er bijzondere figuren die onze aandacht vangen, zoals militaire voorouders, wier levensgeschiedenis soms diepgaand en fascinerend blijkt te zijn. Wanneer je eenmaal het onderdeel hebt geïdentificeerd waarin zo'n krijgshaftige voorvader diende, kun je zijn militaire avonturen ontrafelen via de archieven van het Nationaal Archief in Den Haag. Het is een ware verrassing om in die oude, vergeelde stamboeken een passage als deze tegen te komen, verstoppt in de kolom "Verkregen wonden, uitgevoerde veldtochten, opmerkelijke daden":

"Bij rijksmobile leger ter gelegenheid van de opstand in België in 1831

In de vesting Grave en Antwerpen in 1830 en Gorinchem in 1832 en 1833

Metalen Kruis den 5 april 1832"

De persoon die dit eervol op zijn naam had staan droeg de naam Hendrik ten Broek. Hij was een toegewijde dienaar van het Nederlandse leger, aanvankelijk als dienstplichtige, later als plaatsvervanger voor een boerenzoon uit Voorst. Geboren in het Gelderse Brummen tijdens een turbulente periode van revolutie en oorlog, werd zijn jeugd beïnvloed door de Franse overheersing en de invoering van de dienstplicht. Op dertienjarige leeftijd zag hij Nederland zegevieren onder leiding van de Britse hertog van Wellington in de beroemde Slag bij Waterloo. Deze overwinning leidde tot de oprichting van een nieuw koninkrijk, een fusie van Nederland, België en Luxemburg, als buffer tegen Franse ambities. Onder koning Willem I brak een tijdperk van wederopbouw aan, waarin industrieën werden opgericht, kanalen en havens werden aangelegd en er volop werd geïnvesteerd in vooruitgang.

Hendrik, een jonge boerenknecht in deze tumultueuze periode, werd ingelijfd als een dienstplichtige in het leger van de koning bij de roemrijke Zevende Afdeling Infanterie, die deelnam aan de heroïsche veldslagen van Quatre-Bras en Waterloo. Tot aan 1830 heerste er een betrekkelijke vrede in de rangen van het leger. Alles veranderde echter met de opstand in Brussel in 1830 die uiteindelijk leidde tot de scheiding van Nederland, België en Luxemburg. Het leger onderging een grondige herstructurering en de tien dagen durende veldtocht in 1831 diende om het aanzien van koning Willem te versterken en een betere onderhandelingspositie te creëren tegenover de grote mogendheden van die tijd. De verdediging van de citadel van Antwerpen in 1832 markeerde het einde van de militaire acties tijdens deze campagne. Na een langdurige volhardingspolitiek stemde koning Willem pas in 1838 in met de scheiding. Het jaar daarop werd er vrede gesloten met de zuiderburen. Hendrik ten Broek diende trouw in het leger tot 1836, waarna hij met eervol ontslag de gelederen verliet en zich permanent vestigde in het pittoreske Voorst.

In 2005 plaatste ik een deel van mijn ontdekkingen op een internetblog. Tot mijn grote verrassing ontving ik een e-mail van ene heer Put uit Canada die beweerde een directe nakomeling van Hendrik ten Broek te zijn. Hij bezat zelfs een aquarel waarop Hendrik in militair uniform te zien was, samen met zijn bruid Berendina rond hun trouwdag. In een opvolgende e-mail deelde hij een foto van deze aquarel met mij. Op een dag in datzelfde jaar bevonden mijn vriendin en ik ons in de buurt van de begraafplaats van Brummen, in het buurtschap Rhienderen. Ons doel was om te zien of er nog grafstenen van bekende Ten Broeks te vinden waren. Tegenover de begraafplaats zag ik een man een huis binnengaan, waarachter een fietsenwinkel gevestigd was met daarachter een werkplaats voor fietsreparaties. Hij was van geringe gestalte vergeleken met mij, maar zijn gezicht kwam me bekend voor, hoewel ik zijn identiteit niet kon plaatsen. Het idee flitste door me heen dat hij misschien wel meer wist over de Ten Broek-familie. Mijn vriendin drong erop aan dat we de auto parkeerden en ik de man zou aanspreken om meer te ontdekken. Met een knoop in mijn keel besloot ik ten slotte om haar advies op te volgen en naderden we het huis. Voordat ik de bel kon indrukken, hoorden we stemmen in de achtertuin. We besloten om eerst om het huis heen te lopen en te kijken wat er gaande was. Aan de achterkant van het huis stuitte ik op een pleintje met een naambordje dat ons verbijsterde: "Ten Broek Plein". We volgden de stemmen en benaderden een vrouw die in de tuin zat. Ik vroeg haar of ze bekend was met de familie "Ten Broek". Ze keek me met verbazing aan en vertelde me dat haar man "Ten Broek" heette.

Toen ik haar vertelde dat we hoogstwaarschijnlijk familie waren nodigde ze ons uit voor een kop thee. Terwijl we allemaal in de tuin grenzend aan het "Ten Broek Plein" van de thee genoten, kon de vrouw het niet laten om herhaaldelijk haar blik afwisselend op haar man en op mij te richten. Ze merkte op dat we op elkaar leken en ging vervolgens naar binnen om twee ingelijste foto's te halen. Deze foto's bleken afbeeldingen te zijn van haar echtgenoots voorouders, waaronder zijn overgrootvader. Ze probeerde ook hier weer overeenkomsten te vinden. Tot mijn verrassing bleek de overgrootvader de oudste zoon van mijn verre voorouder Hendrik ten Broek te zijn. "Wat jammer dat mijn oudere broer er niet is", verzuchtte Ten Broek, terwijl ik hem uitvoerig over onze voorouders ondervroeg. Zijn broer had uitgebreid onderzoek gedaan naar de familie en kon veel meer vertellen dan hijzelf. Kort nadat hij dit had gezegd, kwam een wat oudere man op een fiets aanrijden. Ten Broek riep verrast uit: "Als je het over de duivel hebt, daar komt hij aan!" De oudere broer voegde zich bij ons aan de theetafel en ik luisterde geboeid naar zijn verhalen over zijn ontdekkingen. Uiteindelijk ontving ik van hem een schat aan materiaal.

Het aquarel en aanvullende genealogische gegevens van Ten Broek gaven me genoeg stof tot nadenken en dat bracht me uiteindelijk tot het schrijven van dit boek.

De eerste druk van "Trouw aan Koning en Vaderland", die in 2006 verscheen onder de titel "In het Leger van de Koning", had als doel om een zo gedetailleerd mogelijk beeld te schetsen van het leven van een eenvoudige militair in het leger van koning Willem I, zowel in tijden van vrede als oorlog. Inmiddels zijn er talloze bronnen gedigitaliseerd en beschikbaar via het internet, waardoor we een nog completer overzicht kunnen bieden van de gebeurtenissen in het leven van Hendrik ten Broek en de omstandigheden waarin hij diende dan in 2006 mogelijk was.

Bij deze volledig herziene editie heb ik me laten leiden door een reeks vragen: Wie was Hendrik ten Broek? Waar kwam hij vandaan en wat was zijn achtergrond? Hoe verliep zijn jeugd tot aan zijn dienstplicht? Wat waren de gebeurtenissen in zijn militaire loopbaan tot aan 1830, toen hij diende bij de Zevende Afdeling Infanterie? Welke cruciale gebeurtenissen vonden plaats in 1830, waarbij Hendrik direct of indirect betrokken was? Hoe verliep de reorganisatie van het leger en wat maakte hij mee tijdens de tien dagen durende veldtocht? Welke gebeurtenissen volgden na deze veldtocht en hoe verliep zijn militaire dienst tot aan zijn eervolle ontslag in 1835? Wat gebeurde er na zijn vertrek uit het leger, tot aan zijn dood?

Helaas zijn er tot op heden geen dagboeken, reisverslagen of brieven van Hendrik ontdekt die deze vragen rechtstreeks beantwoorden. Daarom moeten we vertrouwen op verschillende indirecte bronnen uit archieven, zoals militaire stamboeken, orderboeken, brieven van commandanten en sterktestaten uit het Nationaal Archief. Ook de controleboeken van de Noord-Brabantse Schutterij, de inkomende en uitgaande brieven van de commandant van Grave uit het Brabants Historisch Informatiecentrum, genealogische bronnen en akten uit het Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), het Gelders Archief en het Erfgoedcentrum Zutphen hebben hun waarde bewezen. Literatuur uit de bibliotheken van het CBG en Rozet, van het internet, evenals bezittingen en literatuur uit de eigen bibliotheek, hebben gezorgd voor aanvullende informatie en beschrijvingen.

Om een beter beeld te krijgen van wie Hendrik ten Broek eigenlijk was, heb ik zijn geboortehoroscoop laten trekken. Deze horoscoop is een astrologische karakterbeschrijving die inzicht geeft in de persoonlijke mogelijkheden en beperkingen. Hoewel deze niet vaststaand zijn en we nooit zeker kunnen weten of hij daadwerkelijk aan deze karakterbeschrijving voldeed, biedt het een interessante invalshoek.

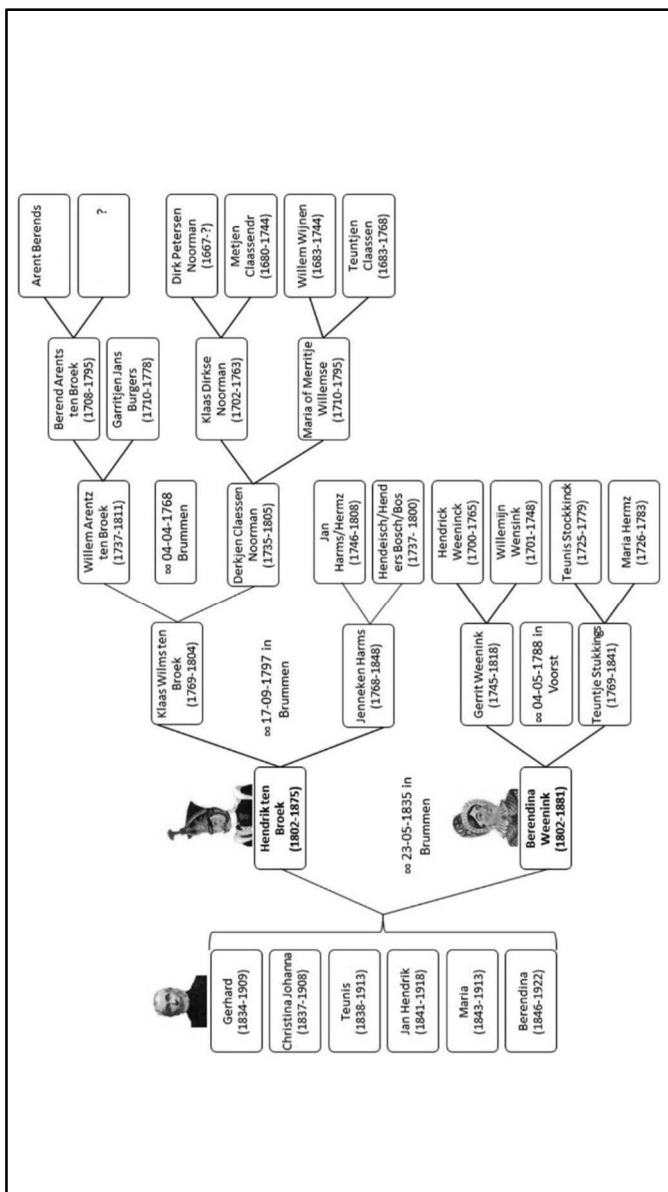
Tenslotte hebben de heren G. (Gerald) Put (1925-2018) en J.W. (Wim) ten Broek, zoals eerder genoemd, mij voorzien van zeer waardevolle informatie, waardoor dit werk tot stand kon komen.

Dit boek bestaat uit diverse hoofdstukken, elk belichtend een facet van het leven van Hendrik ten Broek. Het eerste hoofdstuk bestrijkt de periode van 1802 tot 1821 en beantwoordt vragen over wie Hendrik was, zijn familieachtergrond, de tijd waarin hij leefde, waar hij vandaan kwam, en hoe zijn jeugd verliep tot aan zijn dienstplicht.

Het tweede hoofdstuk werpt een blik op Hendriks eerste jaren in militaire dienst, van 1821 tot 1830, zowel als milicien als plaatsvervanger bij de Zevende Afdeling Infanterie. Het derde hoofdstuk behandelt de onrust in België en de activiteiten van Hendriks regiment in 1830.

Het vierde hoofdstuk beschrijft de reorganisatie van het leger en de tien dagen durende veldtocht waaraan Hendrik deelnam in 1831. Het volgende hoofdstuk gaat over de laatste jaren van Hendriks militaire loopbaan, van 1832 tot 1835, in de vesting Gorinchem.

Het voorlaatste hoofdstuk richt zich op zijn leven na de militaire dienst, van zijn huwelijk tot aan zijn dood in Voorst, waar hij als dagloner en opziener der Jagt en Visserij zijn dagen sleet. Het boek wordt afgesloten met een besluit waarin Hendriks levensloop wordt beschouwd en wat er na zijn dood verder gebeurde met sommige van zijn familieleden en nazaten.

FIGUUR 2 FRAGMENT KWARTIERSTAAT TEN BROEK-WEENINK

TEN BROEK IN BRUMMEN

OORSPRONG

Op die grijze maandag van 1 maart in het jaar 1802 werd Hendrik ten Broek voor het eerst begroet door het daglicht. Zijn voornaam, Hendrik, klonk als een vertrouwde deun in die tijd, naast de immer gangbare klan-ken van Jan en Johannes, die tot de meest geliefde voornamen behoorden in die periode. Hoewel zijn vaders jongere broer dezelfde voornaam droeg, was het eerder naar zijn grootmoeder van moeders zijde, Henders of Hendeisch Bosch, die twee jaar eerder was heengegaan, dat hij werd vernoemd.¹

Klaas Wilms ten Broek, Hendriks 34-jarige vader, en Jenneken Harms, zijn 32-jarige moeder, hadden reeds twee kinderen: de vierjarige Willem en de driejarige Gerritjen. Ze deelden hun dagen in Rhienderen, een buurt-schap dat tegen het dorp Brummen aanleunde en zich bevond aan de rand van de Veluwe, dichtbij de kronkels van de rivier de IJssel.

Moeder Jenneken had haar roots niet in Rhienderen, maar in Voorst, een plaats gelegen ten noorden van Brummen, net grenzend aan Apeldoorn en de voormalige Hanzesteden Deventer en Zutphen. Haar voorouders waren nederige keuterboertjes, genesteld in dat uitgestrekte groene land-schap. Aan de andere kant van de stroom van generaties vond Hendriks vader, Klaas, zijn oorsprong in Oeken, eveneens een buurtschap onder Brummen.

De grootvader van Klaas, Willem, was 64 jaar oud op het moment van Hendriks geboorte. Het bouwland was zijn domein en zijn beroep was daarom ook landman of landbouwer. Zijn vrouw, Derkjen Claessen Noor-man, was op datzelfde moment 66 jaar oud. Geboren in een kroostrijk gezin van negen zielen, waren zij en haar broer Teunis de enigen die de tand des tijds doorstonden, ondanks de welvaart van de familie. De fami-lie genoot aanzien in de omgeving. Later zou zelfs een lid van de Noor-man-familie zowel in de gemeenteraad van Brummen als de kerkenraad zitting nemen.

De vader van Derkjen, afkomstig uit een geslacht van meestermet-selaars, waagde zich aan de vruchtbare wereld van de landbouw. Hij was geze-gend met uitgestrekte bezittingen, waaronder Hofstede Gelmers en de ak-kers van De Somp en Meulenakker, allemaal gelegen in het schilderach-tige gebied van Rhienderen. Haar moeders voorouders waren evenmin vreemden voor het land en beoefenden het ambacht van landbouwer op statige herenboerderijen, verstrengeld in de Veluwse streken van Garde-

ren en Putten.

Opmerkelijk genoeg woonde de grootmoeder van moederskant tot haar laatste ademtocht bij Derkjens ouders, hoewel ze waarschijnlijk altijd de wens koesterde om terug te keren naar haar geboortestreek op de Veluwe. In de annalen van het begraafboek van Brummen staat namelijk vermeld:

"Den 27 april 1768 heeft Marijtje Willems bekendgemaakt dat haar moeder is overleden. Den 30 dito is zij overgebracht naar Garderen om aldaar begraven te worden."

Overigens is dit niet de enige keer dat Marijtje Willems in de archieven voorkomt. Na het heengaan van haar echtgenoot manifesteerde de moeder van Derkjen zich vaak als een zelfstandige vrouw en ontpopte zich zelfs tot een handelaar in onroerend goed, waarbij haar zoon Teunis diende als een bereidwillige compagnon.

Bij de inschrijving van het huwelijk tussen Willem ten Broek en Derkjen op de vierde dag van april in het jaar 1768, werd vermeld: *"j.m. zig thans noemende Berendtz."* Blijkbaar was Willems afkomst belangrijk genoeg om expliciet vast te leggen. De achternaam "Ten Broek" verwees naar de plek waar hij en zijn vader resideerden. Willems vader, Berend Arents, prijkte op de lijst van ingezetenen van Oeken, anno 1749, als pachter van een stuk land op het terrein van het goed Ten Broek.² Op dezelfde lijst stond dat Berend en zijn vrouw Garritjen Jans (Burgers) twee kinderen hadden: Willem, die jonger was dan tien jaar, en een ouder kind.³ Een oudere vrouw vergezelde hen, hoogstwaarschijnlijk Berends moeder, want twee jaar later kondigde Berend het overlijden van zijn moeder aan.⁴

Wijer Henrick heeft van Albert van
der Burck goet Brugh het goet ten
Broeck, met huishout, 4. veejen
weiden, 10. mouten geseijs, 1. faden
voor

1200 — 0 —
95 15 m —
1209 — 15 —

-3

-197- 15-

FIGUUR 3 GOED TEN BROEK UIT DE OORSPRONKELIJKE KOHIER VAN 1646 IN BRUMMEN.

Arent Berends, de vader van Berend, bewoonde het huis op het goed "Ten Broek" toen zijn jongere zoon Derk op 20 april 1726 belijdenis deed.⁵ Het huis, met de naam "De Stenen Kamer," gelegen in het Oekense Broek, was mogelijk doorgegeven van vader op zoon.⁶

De identiteit van Arents vader blijft gehuld in raadsels. Een potentiële

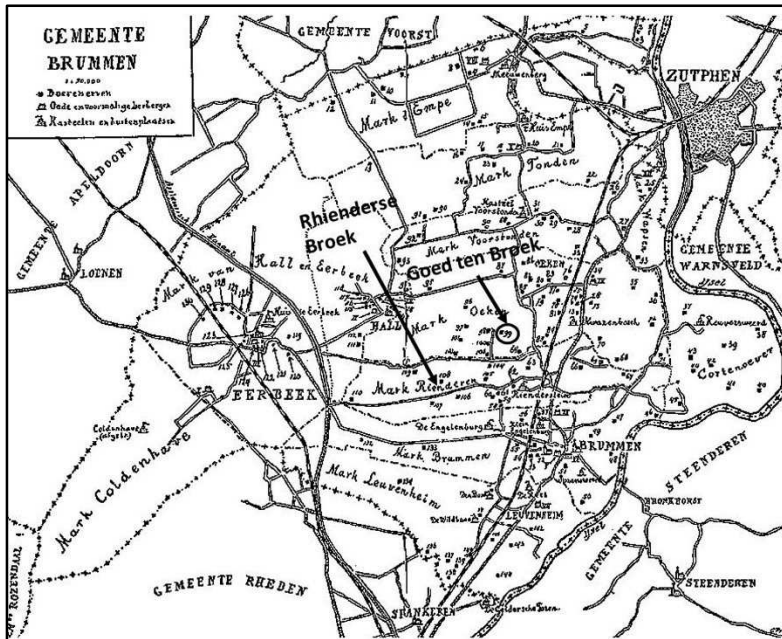
kandidaat is "*eene Ruyter Beerendt*," die zijn plek vond in Oeken. Deze Beerendt Arentss kwam vermoedelijk uit het niet ver gelegen buurtschap Leesten bij Warnsveld. Hij trouwde met een dochter van Jan op de hofstede "De Rosmolen". Voor juli 1682 overleed hij en Marij Janssen Ross hertrouwde in die maand dat jaar met een soldaat onder kapitein Jan de Bechevel.

Het begrip "stenenkamer" draagt verschillende betekenissen. In de middeleeuwen werd het gebruikt voor huizen van baksteen. Het kon ook verwijzen naar een deel van een stenen hoeve, dienend als veilige stalling voor de oogst, of naar een stenen herenkamer naast een pachtboerderij, waar de eigenaar zich terugtrok tijdens inspectiebezoeken. Langs rivieren diende een stenen kamer als toevluchtsoord bij overstromingen. De exacte betekenis van Berends stenen kamer blijft een mysterie, maar dit huis wordt beschouwd als het stamhuis en Berend als de stamvader van de familie Ten Broek.

De tijd waarin Hendriks mogelijke betovergrootvader leefde, was onzeker en getekend door beroering. In het rampjaar 1672 werd de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden belaagd door Engeland, Frankrijk en de bisdommen Münster en Keulen. Arnhem en Nijmegen lagen onder beleg. Lodewijk XIV marcheerde naar Doesburg en zijn broer Philippe naar Zutphen. Grol en Deventer werden belegerd door de Duitse bisschop Bernard van Galen, ook bekend als "Bommen Berend". Bij de oevers van de IJssel vond een slag plaats, die eindigde met een overwinning voor de Fransen. Het hele grondgebied van de Republiek lag open. Zutphen werd belegerd door ongeveer 6.000 man Franse infanterie en 600 ruiters, terwijl de stad verdedigd werd door 5.000 Staatse soldaten en 500 ruiters. De belegering duurde van 12 tot 25 juni, toen de stad zich uiteindelijk overgaf. Deventer was vier dagen eerder gevallen en de vijand heerste al over een groot deel van de Achterhoek. Ongetwijfeld zal Brummen ook haar deel in deze tragische episode hebben gehad.

Na de zeventien maanden durende oorlog keerde de rust weer. Als mogelijke ruiter in het Staatse leger vond Berend zijn weg terug naar zijn thuis op het goed "Ten Broek". Dat Berend cavalerist was, was niet verwonderlijk; hij had immers ervaring met paarden. Als landbouwer zette hij deze in voor het bewerken van het land en het oogsten van gewassen. Bovendien bezat zijn schoonvader een molen die door paardenkracht werd aangedreven. Mogelijk was de reden dat hij destijds naar het goed was getrokken te danken aan de onweerstaanbare aantrekkingskracht van deze vruchtbare grond op de landbouw. Het woord "broek" droeg de connotatie van een laaggelegen gebied, doordrenkt van opwellend water uit de diep-

ten van de aarde, begeleid door het zachte gemurmel van een kabbelende beek. Het oorspronkelijke broekland in Oeken, hoogstwaarschijnlijk verzadigd met vochtige kleigrond, was een ongekend vruchtbare oase. Genesteld tussen de droge heuvels van de Veluwe enerzijds en de vochtige IJsselvallei anderzijds, schilderde dit idyllische landschap zich af in een symfonie van natuurlijke harmonie.

FIGUUR 4 KAART BRUMMEN (GEBASEERD OP (GRAAF J. D., 1947))

BRUMMEN

Het eeuwenoude goed "Ten Broek" strekte zich uit binnen het buurtschap Oeken. Dit gebied was ooit onderdeel van het Veluwe ambt Brummen, een complex geheel van landsgrenzen dat tot stand kwam onder het toezicht van de landsheren, de graven van Gelre en Zutphen, lang vervlogen in de geschiedenis. Ze stelden hun ambtenaren, de scholten en richters, aan om hun gezag te vestigen over verschillende delen van hun grondgebied. En terwijl de scholtis fungeerde als een soort assistent van justitie, oefenden de ambtsjonkers, de adellijke elite binnen het ambt, een stevige

controle uit over het administratieve bestuur, een rol die doordrenkt was van financiële regelingen en deelname aan het gericht.

Een uitgestrekt landschap van maar liefst 8.200 hectare werd omarmd door het ambt Brummen, waarin de buurtschappen Oeken en Rhienderen, samen met Empe, Voorstonden, Tonden, Cortenoever, Leuvenheim, Coldenhove en de twee kerspels Brummen en Hall, als kleurrijke draden waren verweven in een rijke lappendeken. Deze nederzettingen ontstonden geleidelijk in de vroege Middeleeuwen als agrarische bolwerken, genesteld in het landschap van het graafschap Hamaland, onder de schaduw van Brunharingen.

Het woord "Brummen" verscheen voor het eerst in een akte van oktober 794, toen de beroemde missionaris Liudger de nederzetting 'Brimnum' verwelkomde in het graafschap Hamaland, geregeerd door graaf Wrachar. 'Brimnum' betekende "rand" of "boord," en wees naar de ligging aan de rand van het graafschap Hamaland. In de daaropvolgende jaren voegden andere nederzettingen zich bij Liudgers nalatenschap, zoals Occini (Oeken) en Huleri (Hall?) in 797 en Rheneri (Rhienderen) in 799. De eerste vermeldingen van Eerbeek en Leuvenheim dateren uit aktes van respectievelijk 1046 en 1042. Andere buurtschappen zagen vermoedelijk het daglicht in de tiende of elfde eeuw. Elk gehucht herbergde een bescheiden gemeenschap, met een lemen boerderij of hofstede waar de landeigenaar of zijn vertegenwoordiger woonde, omringd door lemen hutten die dienden als onderdak voor de horigen.

In de daaropvolgende eeuwen kwamen de meeste gronden in handen van geestelijke instellingen, lokale heersers en welvarende families, die voornamelijk hun inkomsten verkregen door middel van belastingen en het verpachten van land. Deze welvarende families bouwden imposante landhuizen zoals de Engelenburg, Spaensweerd, Laag-Helbergen en Voorstonden, legden bossen aan en creëerden jachtgebieden. Later, in de schaduw van de geschiedenis, vestigden rijke Zutphenaren zich vooral in het pittoreske dorp Brummen.

In de twee kerspels, Brummen en Hall, werden al vroeg kerken opgericht als reactie op de groeiende bevolking, voortkomend uit migratie en de verplaatsing van bewoners uit hoger gelegen delen van de Veluwe, waar de grond uitgedroogd was. Kerken, scholen en liefdadigheidswerk in de kerspels werden beheerd door de kerspelbesturen, waarin boeren en landeigenaren met aanzienlijke bezittingen, de geërfd, samenkwamen. Gedurende de achttiende eeuw zag Brummen geleidelijk hoe het ambtsbestuur deze taken overnam.

Vanaf de elfde eeuw stonden de bewoners van de dorpen en buurtschappen voor toenemende uitdagingen, zoals langdurige droogte op de zandgronden en een groeiende bevolking die steeds meer honger leed. Om gemeenschappelijke belangen te behartigen, bundelden de geërfden hun krachten in marken, waarin ze afspraken maakten over wegen, waterstromen, het beheer van gedeeld land, de onontgonnen gebieden en over zaken van orde en veiligheid. Deze afspraken kregen hun officiële vorm tijdens markevergaderingen, vaak gehouden in herbergen en geleid door een markerichter, meestal een vooraanstaande grondeigenaar. Deze markerichter hield toezicht op de naleving van de regels, berispte en bestraftte overtreders en waakte over de zaken die werden vastgelegd in het markeboek.

De marken waren nauw verweven met de dorpen en buurtschappen en droegen vaak de naam van een centrale nederzetting, zoals de mark van Tonden, Oeken, Empe, Voorstonden, Rhienderen, Brummen (inclusief Cortenoever), Leuvenheim en Hall en Eerbeek (inclusief Coldenhove). Binnen deze onderlinge samenhang verdeelden en ruilden de marken de rijkdom van het land.⁷

Zeven jaar voor de geboorte van Hendrik trokken de Fransen het land binnen, terwijl de stadhouder zijn toevlucht zocht in Engeland. In de nasleep van deze gebeurtenissen grepen de patriotten de kans om de macht over te nemen van de aristocratische regenten, wat leidde tot de oprichting van de Bataafse Republiek. Op een memorabele dinsdagmiddag, de zevende juli 1795 om klokslag drie uur, weerklonk het voorlopige reglement van bestuur voor het platteland van het Veluwe kwartier in de eerbiedwaardige St. Pancratiuskerk. Grootvader Willem ten Broek en zijn zonen Klaas, Hendrik en Arent, evenals hun medeburgers van Brummen, waren getuige van deze historische proclamatie. Wat er toen door hun gedachten ging, is gehuld in de nevels van de geschiedenis. Hoopten ze op een betere toekomst dan het verleden bood? Dat blijft een raadsel dat de tand des tijds heeft overgelaten aan speculatie en verbeelding.

De adellijke ambtsjonkers werden ontheven van hun posities en in hun plaats kwam de municipaliteit, samengesteld uit zestien, later tien, lokale bestuurders.⁸ Bij de selectie van deze laatste groep moest er specifiek worden opgelet dat er geen personen werden benoemd die bekend stonden als fervente aanhangers van het voormalige regime, of die loyaal waren aan het Huis van Oranje. Overigens stonden er strenge straffen op het openlijk uiten van steun voor Oranje, zoals zware geseling, vijf jaar tuchthuisstraf en levenslange verbanning uit de provincie. Een simpel "Oranje boven" roepen leverde zelfs de Brummense Cornelis Bennink een straf

van drie jaar tuchthuis op. Tijdens een feestje bij Gerrit Kamphuis was Geesken, de vrouw van Jan Olyslager, de eerste die betrappt werd op het roepen van "Oranje boven". Of zij werd gearresteerd, vermelden de bronnen niet, maar ze leek in ieder geval te zijn vertrokken naar De Steeg.

In het jaar van de geboorte van Hendriks oudere broer (1798) voltrokken de Unitariërs, fervente voorstanders van een gecentraliseerde eenheidsstaat, een coup, wat resulteerde in de oprichting van de Constituerende Vergadering. Zij schetsten de contouren van de Staatsregeling van 1798, de allereerste grondwet. Op 4 mei van datzelfde jaar trad deze in werking en amper twee weken later ontstond er in Brummen een uitbundig feest ter ere daarvan. De klokken luiden feestelijk en vlaggen wapperden trots van de torens van zowel de Sint-Pancratiuskerk in Brummen als het kerkje van Hall.

Brummen werd voornamelijk geconfronteerd met een nieuwe indeling op departementaal niveau. Brummen, Hall en de acht marken werden ondergebracht bij het Departement van de Rijn, terwijl de municipaliteit werd ontmanteld door het Intermediair Administratief Bestuur van Gelderland. Deze autoriteit implementeerde zogenaamde ambtsgemeentebesturen en Brummen vormde een samenwerkingsverband met Rheden, Renkum en Rosendaal binnen het ambtsgemeentebestuur van Velp. Deze structuur bleef intact tot 6 februari 1799, toen opnieuw een gemeentebestuur voor Brummen werd geïnstalleerd, bestaande uit zes voormalige leden van de municipaliteit. Dit bestuur behield de controle tot het einde van Hendriks geboortjaar. Vervolgens werd het ambtsgemeentebestuur opgericht, onder leiding van de richter van Arnhem en Veluwezoom, bijgestaan door slechts twee afgevaardigden van het Departementaal Bestuur van Gelderland, belast met het behartigen van de belangen van de lokale bevolking. In 1798 schafte de Staatsregeling alle privileges van de Nederduitse Gereformeerde Kerk af door elke geloofsgemeenschap gelijk te stellen voor de wet. Deze ingrijpende verandering had diepgaande gevolgen, waarbij zelfs het eigendomsrecht van kerken opnieuw werd beoordeeld. Neem bijvoorbeeld de kerktorens van Brummen en Hall, die, vanwege hun maatschappelijk-publieke functie, in handen kwamen van de gemeente. De kerkgebouwen zelf werden overgedragen aan de kerkelijke organisatie, inclusief de katholieke gemeenschap waar zij de meerderheid vormden. Dit opende voor hen de mogelijkheid om de oude dorpskerken terug te vorderen, die sinds de zestiende eeuw in handen waren van de calvinisten. Ondanks deze veranderingen bleef de Brummense Sint-Pancratiuskerk protestants. Het gezin van Klaas ten Broek was Nederduits Gereformeerd en woonde op zondagen de kerkdiensten bij in deze kerk.

FIGUUR 5 PANCRATIUSKERK (AQUAREL H. REVELMAN, 1794, KERKWEBBRUMMEN.NL).

SINT-PANCRATIUSKERK

Dertien dagen na de geboorte van hun zoon Hendrik, begonnen zijn ouders, met de baby veilig in hun armen, aan een voetreis vanuit hun huis in Rhienderen naar Brummen. Het was een zondag die beladen was met de belofte van een doopplechtigheid. Diezelfde dag werd Hendrik gedoopt in de statige Sint-Pancratiuskerk, een gebouw met een rijke geschiedenis die zijn wortels diep in de middeleeuwen heeft.

De Sint-Pancratiuskerk, met zijn oorsprong in 1402, herbergde de oudste toren, opgetrokken uit robuuste tufsteen en baksteen. Boven de kansel, temidden van het oude houtwerk, prijkte een steen met het jaartal 1451, een stille getuige van mogelijk ingrijpende verbouwingen. Voor de kerk op deze locatie had er ooit een kapel gestaan, waarvan slechts fragmenten van de vijftiende-eeuwse pracht overleefden. Begin achttiende eeuw moest een deel van de gewelven wijken, een somber vooruitzicht voor de vroegere glorie.

Voor de familie Ten Broek was de Sint-Pancratiuskerk een vertrouwd toevluchtsoord. Op zondagen verzamelden ze zich in deze kerk, waar Hendriks oudere broer en zus al eerder hun doop hadden ontvangen. Ook zijn jongere broertje en twee zusjes zouden er hun rituelen ondergaan. Vijf en

een half jaar voor Hendriks doop bezegelden zijn ouders hun huwelijk binnen deze eeuwenoude muren, net als eerder zijn grootouders en overgrootouders aan vaders zijde. Elk ritueel van belang vond plaats in deze kerk, behalve de doop van Hendriks grootmoeder, die een uitzondering vormde door plaats te vinden in het kerkje van Hall.

Sinds 2 november 1788 vervulde Johannes Hermannus Meyling uit Lingen (Emsland, onder het prinsbisdom Münster) de eervolle rol van bewaarder van de preekstoel in de Sint-Pancratiuskerk. Onder zijn deskundige leiding vonden zowel de huwelijksinzegening van Klaas en Jenneken als de doopceremonies van hun kinderen plaats. Meyling, destijds met goedkeuring van de ambtsjonkers aangesteld, speelde een sleutelrol in het kerkbestuur van die tijd.

Voordat de Bataafse omwenteling in 1795 de regie overnam, hadden de adellijke ambtsjonkers de macht over het kerkbestuur. Hun wapenschilden sieren de banken in de kerk, maar met de komst van “Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap” verdwenen deze symbolen als sneeuw voor de zon. In 1798 werd een dringende maatregel opgelegd om alle onderscheidende symbolen te verwijderen, en de banken werden verhuurd met de opbrengst ten goede van de kerk.

Een jaar na Hendriks doop werd besloten om de voormalige ambtsjonkerbank niet langer te verhuren, maar beschikbaar te stellen aan het ambtsbestuur en de secretaris. Dit leidde later tot opschudding. Het kerkbestuur eiste de bank op en stuurde een formele klacht naar het provinciaal College van Toezicht. Het lokale bestuur waarschuwde onbevoegde gebruikers van de bank. Uiteindelijk werden twee ambtsjonkerbanken met veertien zitplaatsen verkocht aan de gemeente voor zeshonderd gulden.

De kerk fungeerde ook als de heilige plek waar het Veluwe landgericht twee keer per jaar bijeenkwam voor zijn zittingen. Na een afwezigheid van drie jaar werd dit vanaf 1798 weer keurig in Brummen gehouden. In oktober van het jaar vóór Hendriks doop werd zijn grootvader voor het gerecht gedaagd, een aankondiging die twee keer om de andere zondag weerklonk in zowel de kerk van Brummen als die van Hall. Voor de rechter en zijn acht leden, inclusief vertegenwoordigers van de municipaliteit, de magistraat van Arnhem en afgevaardigden van andere steden op de Veluwe, ontaardde dit in een waar festijn waar overvloedig werd getafeld en de drank rijkelijk vloeiende. In 1802 bleken de kosten op te lopen tot 204 gulden (drie keer het jaarinkomen van een dagloner), terwijl ze een jaar later zelfs verdubbelden. Voor Hendriks grootvader pakte dit alles niet zo voordelig uit, maar meer hierover later in dit hoofdstuk.

Op het moment van Hendriks doop verkeerde de kerk in erbarmelijke staat. De laatste renovatie had 56 jaar geleden plaatsgevonden en de toe-

stand verslechterde verder na de doop van Hendriks zus Derkjen op 5 augustus 1804 en zijn broer Jan op 29 juli 1806. In 1807 dreigde een gewelfinstorting, wat veel mensen afschrikte om naar de kerk te komen. Er was simpelweg geen geld voor onderhoud. Een commissie van vier voor-aanstaande leden wist echter voldoende geld in te zamelen voor noodzakelijke reparaties. Ondanks beperkte middelen waren de renovaties niet adequaat, wat leidde tot een aanzienlijke vermindering van het gebouw.

Na 1807 verslechterde de situatie nog verder. De inkomsten van de kerk bedroegen slechts 29 gulden, nauwelijks genoeg om het glaswerk te onderhouden, waardoor de kerk in een deplorabele toestand terechtkwam. De pastorie verkeerde in nog slechtere staat: muren waren gebarsten, aangetast en deels verrot, dakgoten waren losgeraakt en de daken waren ernstig aangetast door rotte balken. Het fonds voor onderhoud bedroeg op dat moment 738,22 gulden, ook bedoeld voor de pastorie in Hall. Het fonds verviel echter, waardoor zowel kerk als pastorie zonder financiële steun kwamen te zitten.

Met het einde van de Franse tijd kwamen de broodnodige verbeteringen. Tegen de tijd dat Hendrik zijn belijdenis moest afleggen, waren enkele essentiële herstellingen doorgevoerd. Een klachtenbrief van ds. Meyling had de ambtelijke molens in beweging gezet, wat resulteerde in gereserveerd geld voor grondige renovaties. De nieuw gevormde kerkenraad, bestaande uit burgemeester J.J. Valckenier, gemeentesecretaris P.D. Dubois en ontvanger Hendrik Kromhout als ouderlingen, en Jan Breuking, Gerrit Noorman (achterneef van Klaas) en Hendrik Bouwhof als diakenen, steunde deze verbeteringen volledig.

Zelfs de zware storm op 16 januari 1818, die de torenspits verwoestte, kon de vooruitgang niet stoppen. Ook hier werd geld ingezameld om de toren te herstellen. Zo behield de kerk haar prominente rol in Brummen en de omliggende buurtschappen en bleef een baken van hoop en gemeenschap voor talloze inwoners, waaronder het gezin van Klaas ten Broek.

GEZIN EN WERK

Op 9 juli 1810 zond het Keizerlijk Decreet een schokgolf door het Koninkrijk Holland: de vereniging met het Franse Keizerrijk bracht ingrijpende veranderingen teweeg. Vanaf 1 januari 1811 werd Brummen opgenomen als kanton binnen het arrondissement Arnhem in het departement Boven-IJssel (*département de l'Yssel-Supérieur*). Deze administratieve herindeling scheidde het bestuurs- en rechterlijk gezag op duidelijke wijze. Juridische kwesties vielen voortaan onder het gezag van het vredesgerecht van Brummen, terwijl de gemeente zelf een "*mairie*" werd,

behorende tot het arrondissement Arnhem. Dit omvatte de kerspelen Brummen, Hall en Loenen, met respectievelijk 2.609, 693 en 649 inwoners. De "*maire*", de gemeentelijk leider, kreeg de taak om de bevelen van de prefect, het hoofd van het departement, uit te voeren. Deze maire werd bijgestaan door twee adjunct-maires en een gemeenteraad van ongeveer twintig leden, die voornamelijk adviserende taken vervulden, vooral bij het opstellen van begrotingen en rekeningen. De prefect hield via de sous-prefect een scherp toezicht op de "*mairie*".

Op 4 maart 1811, in de vroege dagen van Brummen als zelfstandige gemeente, trad mr. Jan Isaac Valckenier aan als de eerste maire. Deze man, gezegend met gezag en verfijning, zag zijn ambt echter al na enkele maanden wankelen. De reden? Het onoverbrugbare conflict tussen zijn rol als griffier van het Vredesgerecht en zijn nieuwe functie als burgemeester. Een dubbelleven dat hij niet langer kon volhouden. Zijn opvolger was Paulus David du Bois jr., een 45-jarige gemeentesecretaris met een verleden als artillerieofficier.

Het jaar 1812 bracht verdere hervormingen: de scheiding van Loenen herstructureerde de gemeenteraad en introduceerde nieuwe gezichten in de politieke arena. Onder de twintig raadsleden bevonden zich opmerkelijke figuren zoals dokter Johannes Henricus Berns en Gerrit Noorman, de achterneef van Klaas, die we al eerder bij de kerkenraad tegenkwamen. Op de eerste dag van het nieuwe jaar nam Du Bois de leiding op zich. Zijn inauguratie werd gemarkeerd door een toespraak die de harten van de aanwezigen raakte. "Ik koester mijn verblijf in het gezelschap van enkele van de meest gerespecteerde mannen van Brummen," sprak hij, zijn hoop uitspreken voor de bezielde leiding en inzichten die zij zouden brengen, gedreven door nobele bedoelingen en onzelfzuchtige toewijding aan het welzijn van de bevolking. Zijn eed om trouw te zweren aan de constitutionele wetten van het keizerrijk en de keizer zelf, klonk als het kloppende hart van zijn toewijding.⁹

Paulus David du Bois jr. liet een onuitwisbare indruk achter op de vroege jaren van Brummen. Zijn toewijding en administratieve invloed zouden het leven van Klaas ten Broek en zijn gezin voor altijd markeren.

Onder het Franse bewind bracht Du Bois zijn expertise naar voren in de complexe wereld van administratieve zaken. Op 18 augustus 1811 kwam een decreet van Keizer Napoleon als een donderslag bij heldere hemel: alle inwoners van de Hollandse departementen die nog geen vaste achternaam hadden, moesten binnen een jaar na de afkondiging van het decreet een naam aannemen. Du Bois opende registers voor zowel christenen als joden. Op 17 september 1811 opende hij zijn kantoor voor de inwoners van Rhienderen.

Te midden van deze administratieve storm verscheen Klaas ten Broek echter niet bij Du Bois voor zijn registratie. Zijn familienaam "Ten Broek" was al in gebruik binnen zijn stamboom, en zo bleef het. Voor degenen die nog niet door het registratieproces waren gegaan en zonder vaste achternaam verbleven, waren er nog twee kansen om in 1813 en 1825 hun naam te claimen.

De burgerlijke stand, waar persoonlijke levens officieel werden vastgelegd, kreeg een nieuwe vorm. Vanaf dat moment moesten geboortes en sterfgevallen worden aangegeven bij de officiële ambtenaar van de burgerlijke stand, die de gegevens zou vereeuwigen in wettelijke aktes. Zelfs huwelijken, ooit in de machtige greep van de kerk, moesten nu worden bevestigd door de burgerlijke autoriteit, waarmee de religieuze ceremonie niet langer verplicht was.

De kiem van de burgerlijke stand in Brummen was echter al in 1796 gelegd. Het "solemniseren der huwelijksgeschiedenis voor ondertrouw en huwelijk" was de eerste stap van de Staten en opende de deur voor burgerlijke ondertrouw en huwelijken, die vanaf dat moment door Christiaan Kromhout werden verzorgd voor de gemeentelieden. Deze sleutelfiguur fungeerde als een soort "commissaris van huwelijkszaken" en liet de keuze tussen een kerkelijk huwelijk, een burgerlijk huwelijk, of beide, afhankelijk van de wensen van de betrokken partijen. In een tijd waarin ouderlijke goedkeuring een onbuigbare vereiste was, bleef de waarde van toestemming onmiskenbaar zolang de ouders nog leefden.

Op een zonovergoten zondag, 17 september 1797, gaven Klaas ten Broek en Jenneken Harmsen elkaar het ja-woord binnen de heilige muren van de Sint-Pancratius. Maar hun verbintenis ging verder dan de ceremonie. Vastberaden als ze waren, besloten ze ook een burgerlijk huwelijk te sluiten. De klokken luiden drie opeenvolgende zondagen als een weloverwogen aankondiging van hun samenzijn, terwijl een speciaal bord in de kerk hun verbintenis bekrachtigde. Een merkwaardig detail: Jennekens registratie als "j.d." (jongedochter), geboren en getogen "alhier", terwijl haar wieg eigenlijk in Voorst stond. Was dit een strategische zet om de formaliteiten van haar geboortedorp te omzeilen? Wie zal het zeggen. De ouders van Klaas en Jenneken hadden in elk geval geen bezwaar tegen dit huwelijk, vertrouwend op de toekomst die het verenigde paar tegemoet ging.

In de opkomende burgerlijke administratie speelden de bevolkingsregisters een cruciale rol. Deze bijzondere administratie begon in 1795 met de voorbereidingen voor de verkiezingen in de grondvergaderingen. Een tweede volkstelling volgde in 1809, en tussen 1811 en 1813 werden mannen van eenentwintig jaar en ouder geregistreerd in de "*Registres Civi-*

ques" per gemeente. Het "*Registre Civique de la Commune de Brummen de 2 et 3 Octobre 1812*" bewaart de namen, geboortedata en beroepen van 760 mannen. Op een van die kille oktoberdagen verscheen Klaas ten Broek om zijn voetafdruk in de tijd te zetten. Burgemeester Du Bois noteerde zijn naam, geboortedatum en beroep als penseelstreken op het administratieve doek. Met een zachte bries vulde hij ook "vijf kinderen" in, een levendig tafereel van liefde en gezin: twee jongens en drie meisjes. In werkelijkheid telde Klaas' gezin zes kinderen, maar het noodlot trof Jan (geboren op 24 juli 1806) op een tragische manier. Op dinsdag 7 juli 1807, op nog geen jaar oud, verliet hij dit leven en vond zijn laatste rustplaats op het kerkhof van de Sint-Pancratius.

Kindersterfte was een sombere realiteit die de vroege negentiende eeuw met wrede kracht omhulde. In het arrondissement Arnhem bereikte het percentage sterfgevallen onder zuigelingen en jonge kinderen – die nog geen vier jaar oud waren – een schrijnende hoogte van 25% van het totale aantal sterfgevallen. Deze tragische cijfers weerspiegelden de ongenadige greep van besmettelijke ziekten waartegen destijds geen effectieve remedies bestonden, zoals pokken, mazelen en kinkhoest.¹⁰

Een van de verwoestende plaaggeesten die het Gelderse platteland teisterde tegen het einde van de achttiende eeuw was de "rode loop". Deze vreselijke ziekte, een vorm van dysenterie, eiste talloze slachtoffers en verspreidde zich met een verwoestende snelheid via handdrukken, deursknoppen, toiletten en andere alledaagse contactmomenten. De ziekte manifesteerde zich met een angstaanjagend symptoom: bloed in de ontlasting. Tijdens de grote uitbraak in 1779 bezweek een aangetrouwde tante van vader Klaas aan deze vreselijke aandoening.¹¹ In september 1811 was het de beurt aan dokter Johannes Henricus Berns om de diagnose van de rode loop te stellen in een gezin in Tonden. Het plaatselijke bestuur trok snel aan de bel, wat zelfs leidde tot de tijdelijke sluiting van de school in Oeken.

Dokter Berns, afkomstig uit Doesburg, was de enige arts in Brummen en had zijn medische graad in 1776 behaald aan de faculteit van Duisburg. Zijn praktijk zou tot 1830 duren. In 1812 kreeg hij een collega, Bernardus Henricus Spaan, die als chirurg naast Berns werkte. Hoewel Spaan nog geen officiële diploma's als heelmeester bezat, slaagde hij pas na een mislukte poging in 1814, het jaar daarop voor zijn examen.

De gezondheids crises hielden niet op. In 1813 brak een opvallende epidemie van hoofdzeer uit, ook wel kletskop genoemd. Deze uiterst besmettelijke ziekte, vooral bij kinderen, wordt veroorzaakt door een schimmel die zich graag nestelt op de hoofdhuid en in het haar. Ondanks dat hoofd-

zeer niet levensbedreigend is, zorgt het voor ongemakken zoals jeuk en haaruitval. De prefect beval dat elke patiënt met hoofdzeer zich op het gemeentehuis moest melden. Dokter Berns opende vanaf 4 juni 1813 speciale spreekuren op dinsdag en vrijdag, gehouden in het huis van Hendrik Kromhout. In oktober was de ziekte nog steeds aanwezig, maar begon de verwoestende epidemie langzaam af te nemen.

De zomer van 1815 bracht een nieuwe tragedie: een hevige keelontsteking trof de gemeente en eiste negen levens, waaronder die van drie kinderen uit hetzelfde gezin. Twee jaar later, in 1817, brak de "verwoestende gesel der mensheid" – de pokken – uit in het huishouden van kleermaker Pieter de Wit in Rhienderen.

Vijf van zijn kinderen werden getroffen. Uit voorzorg hing burgemeester Du Bois een bord met de waarschuwing "besmettelijke kinderziekte" bij hun huis en plaatste het hele gezin in quarantaine. Ondanks deze voorzorgsmaatregelen steeg het aantal slachtoffers de volgende maand met nog twee nieuwe gevallen.

De dreiging van dodelijke ziekten bleef voortdurend op de loer liggen, vooral voor de mensen met een verzwakt immuunsysteem. De combinatie van gebrek aan schoon drinkwater, ontoereikend voedsel, gebrekkige sanitaire voorzieningen en slechte hygiëne maakte kinderen bijzonder kwetsbaar. De oorzaak van de tragische dood van Klaas' zoon Jan bleef echter een raadsel, verborgen in de nevelen van de tijd.

FIGUUR 6 FOTO VAN GEERTRUIDA JOSINA HEINSIUS IN 1873 DE TWEDE ECHTGENOTE VAN JOHANNES HENRICUS BERNS, ARTS TE BRUMMEN T.G.V. HAAR 90STE VERJAARDAG (FOTOGRAAF HENK ROBBEN, FOTOCOLLECTIE BRUMMEN, ERFGOEDCENTRUM ZUTPHEN).

Zoals eerder vermeld, telde het gezin Ten Broek in 1812 vijf kinderen: een levendig gezelschap van twee jongens en drie meisjes. De oudste zoon, vernoemd naar zijn grootvader Willem, werd op een onopvallende donderdag, 18 januari 1798, geboren in het rustige buurtschap Empe. Gerritjen, de eerste dochter en vernoemd naar de oudste zus van haar vader, kwam ter wereld op een even bescheiden woensdag, 6 februari 1799, in Oeken. Vermoedelijk zag zij het levenslicht in het nest van Bolveen, waar haar grootouders hun onderkomen hadden.

Onze Hendrik, zoals reeds genoemd, kwam ter wereld op de eerste dag van maart 1802 in het pittoreske Rhienderen. De volgende dochter, Derkjen, zag het levenslicht op een koele dinsdag, 23 november 1802, eveneens in Rhienderen. Tot slot, op een vredige zondag, de vijfde dag van maart 1809, werd Johanna geboren, wederom in het rustige Rhienderen. Iedere geboorte werd gevierd volgens een gekoesterde traditie: een smakelijk krentenbrood, aangeboden door familie en bureu, markeerde de komst van een nieuw leven.

Het was goed mogelijk dat één of meerdere van deze kinderen werd 'gehaald' door Anneken Wessels, de enige vroedvrouw van Brummen. Anneken, de echtgenote van Gerrit van der Berg, was sinds 1 januari 1765 als vroedvrouw werkzaam in het ambtsgebied, voor een jaarlijkse vergoeding van 25 gulden. Na een tussenstop in Steenderen keerde zij in 1781 terug naar Brummen, waar zij een jaarsalaris van 50 gulden ontving, mits zij zich naar behoren en tot genoegen van de heren jonkeren gedroeg. Blijkbaar voldeed zij aan deze eisen, want zij bleef tot 1 september 1810 in dienst. Na veertig jaar trouw dienstverband ging zij met pensioen, met een jaarlijks pensioen van 50 gulden, en nam zij afscheid van haar vak.

Tussen de geboorte van zijn eerstgeborene en Hendrik zal Klaas met zijn gezin naar Rhienderen zijn verhuisd. In 1812 werkte hij daar als dagloner (*journalier*), zoals aangegeven op het "*Registre Civique*". Als dagloner werkte hij doorgaans op vaste locaties en woonde hij in de nabijheid van zijn werkgevers. Het zou goed mogelijk zijn dat het gebrek aan werk in Empe of Oeken hem dwong om zijn heil te zoeken bij de boeren in Rhienderen. Als dagloner bezat hij geen vaste positie en werd hij per werkdag betaald, wat een zekere onzekerheid met zich meebracht.

Klaas bekleedde rol van dagloner in de agrarische sector, een gangbare keuze in de vroege negentiende eeuw. Het was een tijdperk waarin meer dan twee derde van de werkende bevolking zich bevond in de landelijke gemeenschappen, waar landbouw de voornaamste bron van inkomen was. Slechts een klein percentage leefde in stedelijke gebieden. Het gemiddelde gezin in deze dorpen telde zo'n 5,7 leden, een aantal dat overeen-

kwam met dat van het gezin van Klaas ten Broek. Het beroep van dagloner was in deze tijd wijdverbreid; in 1805 was bijna de helft van de beroepsbevolking in Gelderland dagloner. Deze trend was ook zichtbaar in het buurtschap waar Klaas en zijn gezin zich hadden gevestigd.¹²

Opmerkelijk genoeg was Klaas' vader, Willem ten Broek, geen dagloner maar een landman met een respectabel stuk grond. Willem was de trotse bewoner van de eerder genoemde "katerstede" genaamd Bolveen, een stuk land dat hij in gemeenschap met zijn vader bezat.¹³ Na het overlijden van zijn vader werd Willem de enige eigenaar van dit landgoed en pachtte hij tevens de voormalige boerderij van zijn vader op het goed "Ten Broek". In de streng gelaagde samenleving van het eind van de achttiende en begin van de negentiende eeuw stond de landman, zoals Willem, boven de dagloner en de boerenknecht, maar onder de grote boeren, bouwmanen en (adellijke) grootgrondbezitters. Het leek een ongeschreven waarheid: wie als dubbeltje geboren werd, zou nooit een kwartje worden. Voor Klaas leek het echter alsof het omgekeerde het geval was.

Vlak voor zijn huwelijk leende hij, samen met zijn broer Hendrik, een aanzienlijk bedrag van maar liefst 500 gulden aan hun ouders uit, tegen een rente van 3%. Als zekerheid voor deze lening ontvingen de broers het ouderlijk huis Bolveen in Oeken en De Somp, een stuk bouw- en weiland in Rhienderen dat vader Willem van zijn schoonouders had geërfd. Dit wijst erop dat Bolveen waarschijnlijk bestemd was voor Klaas als oudste zoon, terwijl De Somp voor Hendrik was bedoeld. Uiteindelijk verkregen Grietje, de enige dochter van Willem, en haar echtgenoot in 1803 Bolveen voor 600 gulden, terwijl Hendrik, de tweede zoon, in 1804 De Somp overnam voor 300 gulden. Willem en zijn echtgenote brachten hun resterende dagen door bij hun dochter en haar gezin op Bolveen.

In tegenstelling tot zijn jongere broer en zus kon Klaas na zijn huwelijk niet het land en de katerstede van zijn ouders overnemen.¹⁴ Hij begon een nieuw leven in Empe, dichtbij de geboorteplaats van zijn vrouw. Op 28½-jarige leeftijd trad Klaas in het huwelijk, een leeftijd die destijds niet ongebruikelijk was. Mannen trouwden doorgaans rond hun 27e, terwijl vrouwen meestal rond hun 26e in het huwelijksbootje stapten. Het was een tijd waarin mannen pas trouwden wanneer ze in hun eigen levensonderhoud konden voorzien.¹⁵

Een indicatie van Klaas' financiële positie blijkt uit het genoemde bedrag dat hij samen met zijn broer aan zijn vader leende vlak voor zijn huwelijk. Het kapitaal dat Klaas beheerde was waarschijnlijk voldoende om een bescheiden huisje en een stuk land voor een moestuin te pachten, misschien met een handjevol kleinvee. Toch was dit onvoldoende om volledig in zijn levensonderhoud te voorzien, waardoor een aanvullende baan als

dagloner onmisbaar was om een adequaat inkomen te genereren.

Klaas kon als dagloner, die gemiddeld zo'n 200 dagen per jaar werkte, rekenen op een bescheiden inkomen van maximaal 65 gulden per jaar. Op werkdagen kreeg hij bovendien een maaltijd. Dit jaarlijkse inkomen kwam ongeveer overeen met de waarde van een goede melkkoe in die tijd. De verdiensten waren echter seizoensgebonden. Tussen november en maart verdiende een dagloner vijf stuivers per dag, terwijl dit bedrag tussen juni en september opliep tot acht stuivers per dag. Niet elke dagloner was bereid om voor zulke bescheiden lonen te werken. Tijdens drukke periodes kochten kleinere boeren soms dagloners weg bij grotere collega's door hen een stuiver extra te betalen.¹⁶

De arbeidstijden werden bepaald door het daglicht, met een rustpauze van 12:00 tot 14:00 uur tijdens de zomermaanden. Op zon- en feestdagen lag het werk stil, wat betekende dat Klaas weliswaar verlost was van arbeid, maar tegelijkertijd verstoken bleef van enige inkomsten. Het was echter ondenkbaar dat hij goedkeuring zou krijgen van zijn sociale kring, laat staan van ds. Meyling, om op deze dagen zijn eigen land te bewerken.

De taken van dagloners varieerden van planten, zaaien, wieden, maaien en oogsten tot het graven en uitbaggeren van sloten en de aanleg van drainagesystemen. In tijden van grote drukte ontvingen losse arbeiders hun vergoeding op basis van hun prestaties, niet op de tijd die ze werkten. Hoe meer bieten of aardappelen ze uit de grond haalden, des te hoger hun beloning, wat aanzienlijke druk op de dagloners legde en de concurrentie onderling verscherpte. Tijdens het hoogseizoen namen mannelijke dagloners vaak hun vrouwen en kinderen mee, als deze niet al betrokken waren bij het werk. Hoewel de inkomsten van vrouwen en kinderen vaak minimaal waren, werden deze bij het gezinsinkomen geteld.

"Daar waar zij niet genoegzaam aan arbeid vinden, is hun toestand zeer beklagenswaardig."

Na 1817 liep de landbouwproductiviteit op de Veluwe niet gelijk met de bevolkingsgroei, waardoor boeren minder arbeidskrachten nodig hadden. Dit leidde tot groeiende armoede onder dagloners. Rondom Brummen was de situatie echter minder nijpend dankzij de markeverdeling, die werkgelegenheid bood. Klaas bouwde zijn huisje op vruchtbare kleigrond, eigendom van de geërfden in de marke Rhienderen. Tijdens de Franse overheersing kende zijn gezin echter een andere, moeilijkere situatie.